

F^{co} JAVIER DE BALMIS

Y BERENGUER

MÉDICO

ALICANTINO

ELS NENS DE BALMIS

L'EXPEDICIÓ QUE VA PORTAR A AMÈRICA LA VACUNA DE LA VEROLA

María Solar

La memòria és un exercici necessari i oblidar és perillós. Memòria del que hem deixat arrere i de la manera com es va aconseguir. Només una malaltia ha estat eradicada del planeta gràcies a les vacunes: la verola o pigota, per a la qual ja no es necessita vacunació. N'hi ha d'altres a punt d'eradicar-se, però per a aconseguir-ho hem de continuar lluitant. I el major perill és que perdem la por i deixem de fer-ho. Aquest convenciment em va portar a escriure *L'expedició del doctor Balmis* (Bromera, 2017), novel·la que arreplega una de les més grans fites de la medicina abanderada per la cort espanyola i liderada pel doctor alacantí Francesc Xavier Balmis.

■ ELS NENS DE LA BORDERIA

Es deia Jacinto. El 6 de juny de 1797 sa mare el va abandonar al torn de la borderia del Gran Hospital Real de Santiago de Compostel·la, situat a la mateixa Praza do Obradoiro, al costat de la catedral que durant segles ha estat reclam de pelegrins de tot arreu.

Precisament en una visita dels Reis Catòlics a Santiago, els monarques van ordenar la construcció de l'hospital just al costat del temple per atendre els centenars de pelegrins que arribaven malalts. Així es va construir el magnífic edifici que, com molts en l'època, albergava també una borderia i una sala de parts «secretas».

Jacinto, «mitjanament gros», va ser abandonat al torn entre les nou i les deu de la nit, com resa el *Libro Reservado de Expósitos*: «embolicat en un farcell de baieta blava vella i un voraviu de Segovia també vell i negre, i a la mà dreta lligada al puny una mena de cinteta blava». ¹ El prevere Jacinto de Ponte y Andrade el va batejar posant-li el seu nom. El llaç que el nen lluïa al puny no era un adornament, era un senyal de petició pel qual sa

«JUNT AMB LES MORTS QUE CAUSAVA, LES SEQÜELES DE LA PIGOTA TAMBÉ EREN TERRIBLES I ANAVEN DES DE MARQUES EN LA PELL A LA CEGUERA»

mare el reclamaria algun dia, segurament quan les coses anaren millor. Molts nadons més en portaven. Cintes, notes, marques de qualsevol tipus per a reclamar el fill abandonat, però molts pocs tornaven amb els seus pares. L'escassetat de recursos o nous fills davant de la falta d'anticonceptius eren els principals motius pels quals els orfes ho eren per sempre. Jacinto també. Se'l va emportar a lactar una dida, dones que feien aquesta labor per diners alletant-los en les seues cases fins als dos o tres anys. Però només el 50% dels nadons abandonats arribava a fer dos anys i el 70% no arribaven als deu.

Jacinto va sobreviure, però mai va tornar amb els seus pares. Una nota final en la seua fitxa de registre diu «aquest nen va ser triat, en virtut d'Orde de S. M., per a transportar la vacuna de les pigotes a l'Amèrica, essent remès per a aquest fi des d'aquesta Reial Casa a la Corunya, el 8 de novembre de 1803». Pocs dies després, el 30 de novembre, partiria del port de la Corunya formant part dels 22 nens expòsits de la Reial Expedició Filantròpica de la Vacuna

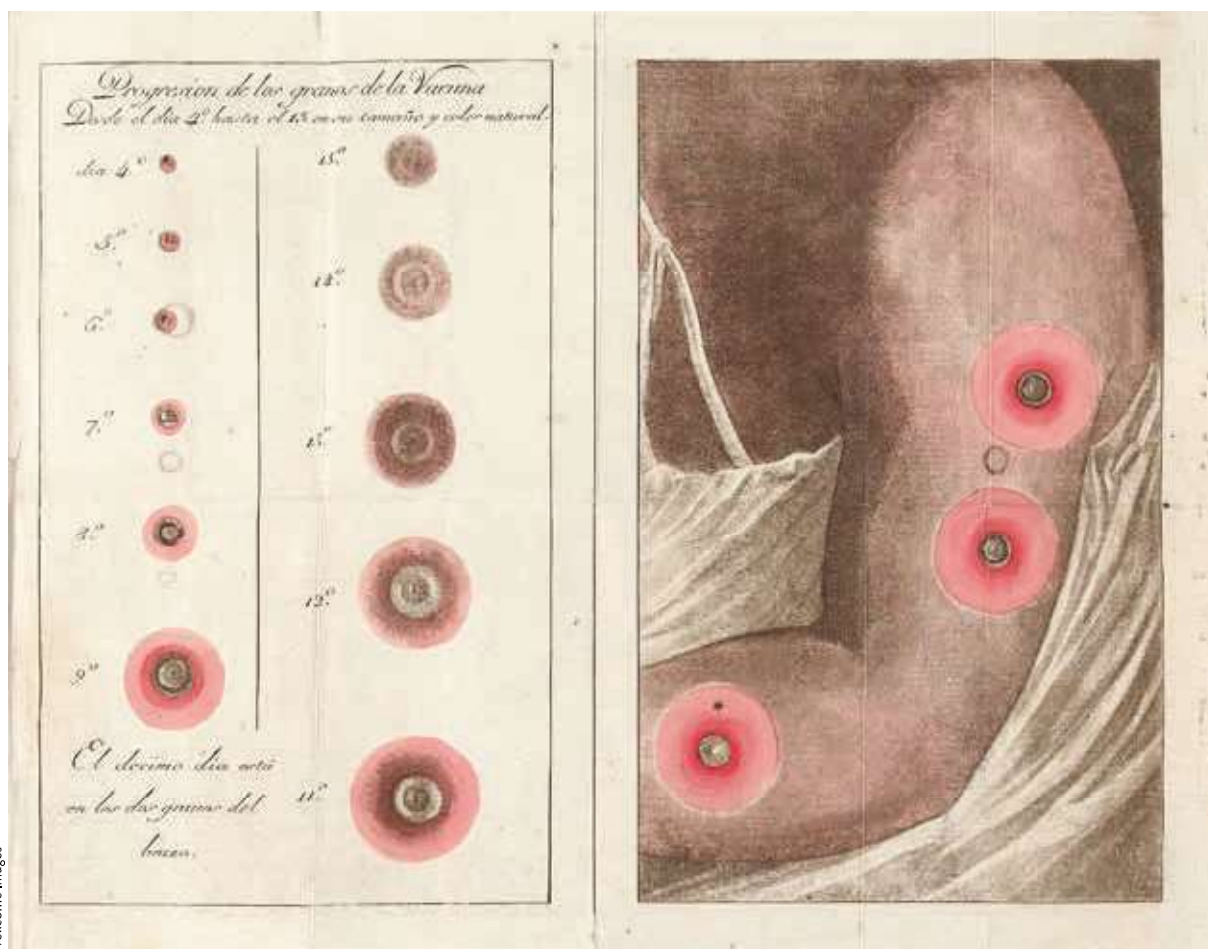
dirigida per l'alacantí Francesc Xavier Balmis.

La verola era una vella i temuda malaltia d'aquest planeta. La mòmia de Tutankamon ja l'evidencia i Mozart la va patir, com tants altres. La produeix el virus *Variola* amb dues variants: *Variola major* (molt més greu, amb distintes formes clíniques i que pot arribar al 30% de letalitat) i *Variola minor* (menys greu). Juntement amb les morts que causava, les seqüeles de la pigota també eren terribles i anaven des de les marques en la pell fins a la ceguera.

Repasar la història de la vacuna de la pigota admira. És sorprenent que aquells metges escassos de mitjans, sense conèixer els virus i sense tecnologia, tingueren una de les més perfectes armes de treball: l'observació. Va ser el metge anglès Edward Jenner qui va observar que les dones que munyien vaques s'encomanaven de la verola de l'animal, molt més benigna, i després no contreïen mai la humana. No coneixia el virus de la ve-

¹ «Embuelto en un brullo de baieta azul vieja y un orillo de Segovia también viejo y negro, y en la mano derecha atada al puño una especie de zintica azul».

El metge alacantí Francesc Xavier Balmis (1753-1819), de caràcter temperamental i un cert mal geni, va ser, però, un meticulós estrateg de l'operació. En la imatge, retrat de Balmis sobre ceràmica.

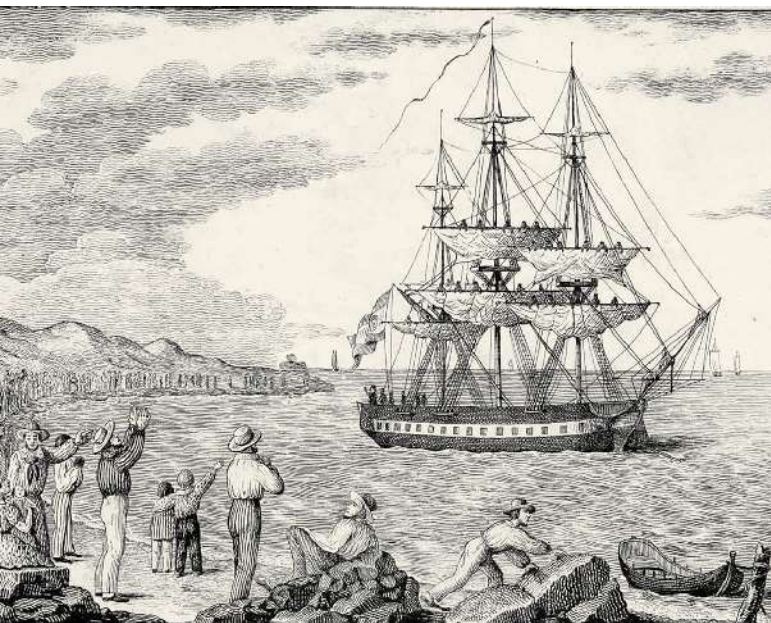

rola bovina que la provocava ni sabia que era pròxim a l'humà, però l'observació va servir. Per descomptat, els refractaris i contraris a la vacuna no es van fer esperar. Introduir una malaltia animal en un humà! Pensaven que era una idea desgavellada i es portaven, indignats, les mans al cap. Però la ciència és tossuda i es va entestar a demostrar que la vacuna funcionava.

Sorpren també que, a pesar de l'oposició de l'Església i de molts metges, la vacuna va córrer per Europa com la pólvora: Edward Jenner vacunava a Anglaterra, James Bryce a Edimburg, Gregor Uberlacher a Viena, Francesc Piguillem a Barcelona, etc. Però enfront dels coneguts vacunadors n'hi va haver d'altres d'oblidats. Antonio Posse y Roybanes era un modest metge de l'Hospital de la Caritat de la Corunya. Un home dedicat al seu treball, il·lustrat i enormement avançat a la seua època i, per descomptat, un vacunador convençut. Tant que, el 1801, molt pocs anys després que fóra descoberta, vacunava l'ésser que més s'estimava per protegir-lo: el seu nét de cinc mesos d'edat. El doctor Posse y Roybanes és un dels grans oblidats i per això vaig voler recuperar la seua figura com un dels protagonistes de *L'expedició del doctor Balmis*.

Ningú pot negar la importància transcendental d'aquest viatge que no sols va portar la vacuna a Amèrica, Filipines i fins i tot la Xina, sinó que va instaurar la vacunació com un mètode possible i viable de prevenció. A l'esquerra, il·lustració amb pústules de la pigota inclosa en el *Tratado histórico y práctico de la vacuna*, traduït per Balmis de l'original en francès *Traité historique et pratique de la vaccine* (1801), de Jacques-Louis Moreau de la Sarthe.

**«LA MINVA DELS IMPOSTOS PER
LES MORTS MASSIVES I EL FET
QUE LA INFANTA MARÍA LUISA PATIRA
LA MALALTIA VAN TINDRE EL SEU PES
EN LA SENSIBILITAT DE CARLES IV»**

Empaitats per la petició des d'Amèrica, l'expedició es va preparar en un temps rècord de només set mesos, malgrat que les decisions que calia prendre van ser moltes: la ruta, el personal, el pressupost, el carregament necessari, i fins i tot el mètode per a transportar la vacuna en un viatge tan llarg, tediós i perillós. En la imatge, la corbeta *María Pita* salpant de la Corunya (1803).

■ AMÈRICA ES MOR

El 1803 Carles IV rep la petició de les colònies d'Ultramar perquè els envie la vacuna de la verola. El mal que va ser portat al nou continent pels europeus es fa allí fort sense cap immunitat en la població i mata milions de persones. La situació era tan greu que Carles IV decideix formar la Reial Expedició Filantròpica de la Vacuna, que consisteix no sols a portar la prevenció, sinó el més important, formar juntes de vacunació als nous territoris. És a dir, ensenyar-los a vacunar i establir la vacuna com a mètode de prevenció i salut pública. Tot sufragat per la Reial Corona Espanyola. La minva dels impostos per les morts massives i el fet que la infanta María Luisa, filla de Carles IV, també patira la malaltia van tenir el seu pes en la sensibilitat del rei, de segur.

El tema financer no era baladí, sobretot si pensem com es faria avui. Sufragaria un país gratuïtament una prevenció o una cura? Tindríem pel mig una patent, un laboratori o una multinacional? Quasi millor que no ens contestem i tornem al segle XIX. Empaitats per la petició des d'Amèrica, l'expedició es va preparar en un temps rècord de només set mesos.

■ UN DIRECTOR PER A L'AVENTURA: FRANCESC XAVIER BALMIS

N'hi va haver moltes, de decisions: la ruta, el personal, el pressupost, el carregament necessari, i fins i tot el mètode per a transportar la vacuna en un viatge tan llarg, tediós i perillós. Ben aviat Francesc Xavier Balmis va semblar la persona més idònia per situar-se al capdavant de l'aventura, acompanyat d'un segon excepcional: el jove cirurgià barceloní Josep Salvany. El temps va demostrar l'encert d'ambdós nomenaments. Balmis, de caràcter temperamental i un cert mal geni, va ser, però, un meticulós estrateg de l'operació. I el jove doctor Salvany va arribar a donar la seua vida per l'empresa. Després de la tornada de Balmis a Espanya el 1806, Salvany va continuar vacunant en territoris d'Amèrica del Sud, malgrat la seua escassa salut i la cadena de desgràcies que va patir, des de perdre la visió d'un ull a patir malalties com la malària i la diftèria, passant per un terrible naufragi. Va morir el 1810 a Cochabamba, vacunant en terres del que avui és Bolívia, quan tenia 33 anys.

Però tal vegada la gran decisió va ser com portar la vacuna, que ja havia viatjat a Amèrica amerada en desfilles entre dos vidres, però així es corrompia amb facilitat i no era un mètode segur. De seguida es va descartar la possibilitat de portar vaques malaltes i va sorgir la idea de traslladar el virus *in vivo* mitjançant una cadena humana de vacunacions braç a braç. Es faria de dos en dos, per si en algun no agafara. Els dos primers es vacunarien i als deu dies, quan sorgiren les bombolles, s'hi rasparia un poc de líquid que després, mitjançant una lleu incisió cutània, s'inocularia en el braç d'una altra persona. I així cada deu dies, sempre braç a braç, sempre sense perdre la cadena. Tal vegada era una bogeria creure que serien capaços de mantenir aquella cadena durant anys, però la realitat és que ho van fer. De vegades arribant a utilitzar soldats, voluntaris i fins i tot tres esclaves.

Situant-nos en l'època, hi havia un nou problema. Les malalties de la pell eren molt comunes, algunes fins i tot podien semblar falses pigotes en el seu estat incipient. La por de la transmissió d'altres malalties va ser també decisiva perquè els triats foren nens, i per la seua situació social, nens expòsits. Aquells que omplien a sobreixir els hospicis sufragats per la caritat.

■ ELS NENS I LA RECTORA: NOVES DADES

Balmis va estimar que precisava vint-i-dos nens per a arribar a Amèrica amb seguretat. Els va voler de set a

«EL 1803 CARLES IV REP LA PETICIÓ DE LES COLÒNIES D'ULTRAMAR PERQUÈ ELS ENVIE LA VACUNA DE LA PIGOTA»

nou anys i així va eixir de Madrid a la Corunya amb els primers de la cadena de la vacuna. El meticulós estratèg havia valorat tot menys com era de complicat viatjar amb nens que s'escapaven, es mesclaven entre ells i no volien vacunar-se. En arribar a la Corunya va decidir rebaixar l'edat de tots els que poguera a partir dels tres anys. I va decidir també que necessitava algú que els cuidara en el vaixell. Aquella persona es va materialitzar en la rectora de l'orfenat de l'Hospital de la Caritat de la ciutat: Isabel Zandal.

Si abans situàvem el doctor Posse y Roybanes com un dels grans oblidats, el mateix succeeix amb Isabel Zandal, una altra de les protagonistes de l'aventura, tot i haver estat reconeguda per l'Organització Mundial de la Salut com la primera dona infermera en missió internacional. Dos periodistes i investigadors, Antonio López i Joaquín Pedrido, són els grans recuperadors de la memòria de la rectora i dels nens gallecs. Ambdós van bussejar en els arxius fins topa amb dades que van reconstruir la figura d'Isabel, i el seu cognom. Era tal la situació d'oblit que es van arribar a manejar trenta noms diferents de la rectora. És per això que el seu carrer a la Corunya té el nom d'Isabel López Gandalla. De la mateixa manera figura amb un cognom estrany en el Premi Nacional d'Infermeria de Mèxic que l'honora i que es diu Isabel Cendala Gómez. Cal dir que Balmis va contribuir a la confusió atribuint-li en els seus escrits distintes variants del cognom. Però la qüestió és que, gràcies a la investigació d'aquests dos periodistes, ja sabem el seu nom, així com que tenia un fill de soltera, Benito Vélez, un dels embarcats. Durant anys el nen va figurar com a fill adoptiu i possiblement aquesta va ser una de les raons per les quals la rectora va acceptar el viatge: intentar tenir una nova vida amb el seu honor intacte.

Isabel Zandal va ser decisiva en la travessia i va arribar a comprometre la seua salut en l'atenció nit i dia dels nens, com Balmis va deixar escrit. López i Pedrido també van trobar els registres dels orfes gallecs en els Llibres Reservats d'Expòsits de Santiago i la Corunya, el que els va permetre aportar nova informació sobre la seua edat i procedència. De la duresa i les penalitats d'aquell viatge, i els posteriors que es van fer per Amèrica, n'ha quedat constància històrica, encara que falta molt per saber. Per exemple, Isabel Zandal es va quedar a Puebla (Mèxic) amb el seu fill, però la seua tomba continua desapareguda. Dels vint-i-dos orfes, quatre eren de Madrid; tretze, de l'hospici de la Corunya i cinc, de la borderia de Santiago. Sis dels corunyesos tenien només tres anys d'edat. Hi ha constància de les queixes de Balmis perquè

«VA SORGIR LA IDEA DE TRASLLADAR EL VIRUS 'IN VIVO' MITJANÇANT UNA CADENA HUMANA DE VACUNACIONS BRAÇ A BRAÇ»

no se'ls va donar en adopció com li prometeren. Els més menuts ho van aconseguir, els grans van passar a les escoles patriòtiques, però a tots se'ls va perdre la pista.

■ **TORNAR LA MEMÒRIA PER A CONTINUAR AVANÇANT**

Ningú pot negar la importància transcendental d'aquest viatge que no sols va portar la vacuna a Amèrica, Filipines i fins i tot la Xina, sinó que també va instaurar la vacunació com un mètode possible i viable de prevenció. Els humans no som una espècie de gran memòria. No parlem de capacitat sinó d'intenció, d'interès. Tenim una clara tendència a l'oblit. Aquest oblit és més ràpid i eficaç sobre les coses dolentes o que ens disgusten. De seguida que les superem, passen a la rebotiga. Però recordar és útil i, sobretot, intel·ligent. Hem perdut el temor a algunes malalties com la pigota, la pallola i la poliomièlitis, entre altres malalties, que han desaparegut de les nostres vides i per tant de les nostres pors.

Fem una prova. Isquem al carrer i preguntem a qualsevol si la pallola pot matar un nen. Segurament tots o quasi tots respondran sorpresos que no. Ningú coneix cap nen que haja mort de pallola. És cert, i és una felicitat notícia per a nosaltres. Però és fals que estiga eradicada. De fet, és una terrible malaltia per a altres països

Balmis necessitava que algú atenguera els nens en el vaixell. Aquella persona es va materialitzar en la rectora de la borderia de l'Hospital de la Caritat de la Corunya: Isabel Zandal. La seua figura va ser decisiva en la travessia i va arribar a comprometre la seua salut en l'atenció nit i dia dels nens. En la imatge, fotograma de la pel·lícula *22 ángeles* (2016), dirigida per Miguel Bardem.

EL 55% de les pises cedides per la banca necessiten ser reformades

La vacunació és una qüestió de vida o mort

Los presupuestos de la San aumentan dentro de un año

Los pediatras avisan de un repunte del sarampión en España, con 41 casos en 2017

El 20% de los afectados no habían recibido ninguna dosis de vacuna y un 41% desconocían su estado vacunal

La inmunización de los bebés para el desarrollo temprano de las sociedades

Los presupuestos de la San aumentan dentro de un año

El sarampión se atrincheira en Europa por los antivacunas

La infección repunta en el continente, con brotes activos en Italia, Portugal y Rumanía donde han muerto 17 personas

Vuelve el sarampión

Recentment, l'Organització Mundial de la Salut ha alertat de l'augment dels casos de pallola a Europa. En el passat mes d'abril una jove portuguesa de disset anys va morir a causa de la pallola i de les complicacions que li són comunes. Ni ella ni les seues germanes havien estat vacunades, ja que els seus pares eren antivacunes.

del món on la pallola va matar 134.200 persones l'any 2015. La diferència entre la nostra realitat i la d'ells és la vacuna. El 1980, abans que se n'escampara l'ús, la pallola produïa 2,6 milions de morts l'any. Quan jo era menuda la gent encara temia la pallola. Ma mare em va enviar a dormir amb un xiquet veí ple de taques roges perquè me n'acompanara de menuda. En el meu cas mai la vaig patir, els plors em van alliberar de dormir amb aquell xiquet i tot es va limitar a una vesprada de joc obligatori en què no em vaig infectar.

Avui no temem la pallola. I aquesta falta de memòria porta conseqüències. En el passat mes d'abril una jove portuguesa de disset anys va morir a causa de la pallola i de les complicacions que li són comunes. Ni ella ni les seues germanes havien estat vacunades ja que els seus pares eren antivacunes. Immediatament, l'opinió pública del país veí es va posar com una fera contra aquells progenitors i el president del Col·legi de Pediatria de l'Ordre de Metges portuguesos, José López dos Santos, va declarar que els pares que decideixen no vacunar els seus fills han de ser responsabilitzats de les seues morts. «Aquest és un clar cas de negligència i l'Estat o el Ministeri Públic

hem vist, té en gran manera noms concrets que no solen figurar en els llibres de text. El 14 de febrer de 2017, arran de la publicació simultània del llibre *Os nenos da varíola* (Galaxia) en el seu original en gallec, junt amb les traduccions *Los niños de la viruela* (Anaya) en castellà i *L'expedició del doctor Balmis* (Bromera) en català, es va col·locar en la paret de l'antiga borderia de l'Hospital Real de Santiago una placa commemorativa en record dels cinc nens de Balmis que van eixir d'allí. Un d'ells era Jacinto, que se'n va anar a Amèrica amb sis anys. Un senzill però emotiu acte en l'habitació on vivien i que avui, curiosament, és la luxosa sala de lectura del Parador dos Reis Católicos, de cinc estrelles. La memòria no està en els noms dels carrers, les estàtues o els monòlits, la memòria està en les persones, en les emocions i els sentiments. Recordar totes aquelles persones, adults i nens, viure i sentir la seua història, és tornar-los una mica del que ens han donat.

«MALALTIES COM LA PIGOTA O LA PALLOLA HAN DESAPAREGUT DE LES NOSTRES VIDES I DE LES NOSTRES PORS»

Amb tot aquest esforç hem eradicat la pigota del món. Amb molts altres esforços que continuen, estem assetjant la poliomielitis. Continuarem avançant, si tenim memòria i continuem lluitant, tots.

María Solar. Escriptora i periodista. Actualment, presentadora del programa *A Revista Fin de Semana* de Televisió de Galícia.

ha d'investigar els pares i processar-los per haver comès un acte criminal», va sentenciar. La veritat és que al nostre edifici, al nostre barri o al col·legi dels nostres fills ja ningú pateix la pallola. Però el virus existeix i només la vacunació massiva ens empara, igual com pot deixar de protegir-nos si no es realitza.

En el cas de la poliomielitis, la malaltia s'ha limitat a uns pocs països en què el Fons de Nacions Unides per a la Infància (UNICEF), el primer comprador mundial de vacunes, ha aconseguit amb gran esforç i vacunacions massives un retrocés impressionant de la malaltia. En els pròxims anys la poliomielitis serà la segona malaltia a desaparèixer gràcies a la vacunació. La primera i única de moment és la pigota.

El 1980 l'Organització Mundial de la Salut va declarar la Terra Lliure de pigota. I aquell èxit, com